

Winkler Ferenc

Fa a nép életében V.
A halottak kertje II.

„Itt nyugszik Póka Róza
az én feleségem,
Jó már néki
hát még nékem!

-- tartja a szájhagyomány a Szatmár megyei Erdőháton. Tréfás szövegű halottas vers ez..És jóllehet e vidéken szép számmal éltek az ehhez hasonló tréfálkozó tartalmú sírversek a szegény emberek ajkán, ezeket fejfára sohasem vésték rá.

A magyar nyelvterületen mégis általánosan ismert volt a verses, vagy versszerű, mindenesetre tipikus formulákba fogalmazott sírfelirat, amely tradicionális motívumok, fordulatok és elemek felhasználásával készült. A sírfeliratok egyéniek voltak ugyan, ám azok szövegének váza esetenként aktualizált, hagyományos keretet alkotott.

A fejfára felkerült felirat mindig komoly, az alkalomhoz illő tartalmú, amelynek fő feladata a hozzátartozók gyászának kifejezése. (Hogy ezzel az elhunyt családja -- szó szerint és átvitt értelemben egyaránt -- mintegy „^gta^rtozott” a közösségnek, arra még visszatérünk.) Ha a szöveget versbe szedték, annak stílusa többnyire mesterkél, verselése általában nehézkes volt.

A fejfaíró, aki sok helyen a sírfelirat szövegét elkészítette, többnyire ügyeskezdő parasztember volt, s csak ritkábban specialista. Feladata volt megbeszélni a gyászoló családdal a szöveg tartalmát, a fejfa formáját, elhelyezését valamint annak díszítését, meg kellett fogalmaznia a szöveget, kiszervezni a rendelkezésére álló felületen, majd a fejfa díszítményeivel együtt neki kellett mindezt kidolgoznia.

A magyar nyelvterület fejfáin található feliratokat bizonyos

egyöntetűség, ha úgy tetszik: típuszövegek alkalmazása jellemzi. E típuszövegek gyakran használtak csupa nagybetűből kivésett, ma már teljesen értelmetlennek tűnő rövidítéseket, "mozaikszavakat". Ilyenek: "ABFRA", "RIP", "BP". Feloldásuk: "A boldog feltámadás reménye alatt"; "Requiescat in pace"; "Béke poraira". Utóbbi alkalmazását -- feloldott formában -- a sírjelállítás napjainkig megőrizte vallásos vidékeinken, családjainknál. A három változat közül, amelyeket a fejfa homlokának szöveges vésetei között vagy legfelül, vagy záróformaként, legalul használtak, az első s a harmadik általánosan használt volt, míg a latin (Béke poraira jelentésű) rövidítést a tiszta katolikusok lakta Királyhágón túli vidékeken Csíkban, Kászonban s a románokkal vegyes magyarlakta erdélyi megyéinkben találjuk meg leggyakrabban.

A magyar népköltészetnek a sírfelirat-költészet mindig is szerves része volt. Ugyanúgy a szájhagyományozás őrizte a tradicionális paraszti közösségek felbomlásáig, azaz szinte napjainkig, akár balladáinkat, akár meséinket. A versformákat, szövegformulákat, kifejezéseket, rövidítéseket és -- ahol megvoltak -- a rímeiket az idősebb generációk adták a fiatalabbak szájára.

Fejfáinknak azonban nemcsak feliratolt formáival találkozhatunk. Tekintsük át azokat a nagytáji változatokat, amelyeket a magyar ember temetkezése halottainak megjelölésében, számontartásában évszázadok során kialakított. Egyes formák Somogyba is elvezetnek bennünket, mégis azt látjuk majd, hogy az egyszerű fatönk vagy deszka megformálásának mesterségében -- hogy azt ne mondjam: művészetében -- kevés nép tett túl a magyaron.

Fából kifaragott sírjeleinknek négy nagy csoportját különíthetjük el:

1. fatönkös fejfák; 2. oszlopos fejfák; 3. táblás fejfák;
4. keresztek.

Fatönkös fejfák.

(Majdnem) természetes formájában meg hagyott, egyetlen fatönkből készített, hántolt vagy hántolatlan sírjel. Használata szerint ismerjük mind fejfa, mind lábfaként. Előbbit a hant alatt nyugvó fejéhez, utóbbit -- amely csupán egészen kivételes esetekben szöveges és kivétel nélkül vésett díszítmények híján készült -- a halott(ak) lábához nyomták le. Lábfákat a fejfáktól függetlenül, tehát azokkal együtt is alkalmaztak (Bihar).

Fatönkös fejfának -- nagyon ritkák kivételektől eltekintve -- csak az egyik oldala díszített, vagy szöveges, a maradék három oldalt sokszor még le sem kérgezték. (A lábfákat viszont kérgezték, ha faragottak, ha nem. Szöveget csak akkor véstek beléjük, ha fejfa nem állt a síron!) A fatönkös sírjelet szinte valamennyi hazai fejfás temetőnk ismerte, még azok is, amelyekre valamelyik másik alapforma volt általában jellemző, mivel a fatönkös fejfa a legegyszerűbb forma. Homlokán -- elején -- általában vagy mélyen vésett, vagy karcolt és sokszor festett díszítményt találunk. A karcolt díszek között újabban általános volt a stilizált szomorúfűzfa, korábban a virágok, csillagok, foglalkozási (eszköz)jelvények, ám felbukkantak -- éppen az előző számban is bemutatott szennai öregtemető fejfái között is -- vallásos jelképek, mint a kehely vagy Krisztus szimbólumai. Csaknem valamennyi fatönkös fejfánk szöveges.

A fatönkös fejfák nagy csoportjába soroljuk a messze földön híres, szatmári csónak alakú fejfáinkat (a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Gyűjteményben igen szép temetői kollekció látható belőlük). E formának egyaránt ismerjük feliratos és szövegtelen változatait. Élére (sarkára vagy méginkább "tatjára") állított ladik formáját utánozzák, homlokuk -- mely tömör, vége felé keskenyedek -- enyhén előre bukik, éppen mint a csónakok felkunkorodó orra. Még e fejfák háta is a ladikokra emlékeztet, ugyanis nem lapos, hanem gerincben fut középen, mint a csónak feneke. Korábban, akét világhá-

ború közötti időszak őstörténész beállítottságú néprajzkutatói azt gondolták, hogy valamiféle egyenesági kapcsolat van e fejfaforma (ősisége) és hajdani, csónakba történt temetkezéseink között. Ezt a kapcsolatot azonban máig sem sikerült hitelt érdemlően igazolni -- elvetni sem --, mert régészeink nem bukkantak olyan sírokra, amelyekben csónakba temetett halott maradványait találták volna. Így e fejfatípus eredete, alakjának miértje máig homályban rejtőzik.

Oszlopos fejfák.

Négyzet vagy téglalap alapú fatönkök, amelyeket -- ritkábban ugyan -- kör alapúra is készítettek. Ilyenkor csupán lehántották a tölgy vagy akác kérget, amiből a fejfa készült.

Jellegzetessége e formának, hogy körben, azaz minden oldalán és többnyire körbefutóan vagyis egyformán díszített. Mintái, motívumai ennél fogva eltérnek a fatönkösektől és azokénál nagyobbak. A homlok feletti részük (jóllehet homlokuk nincs, mert minden oldaluk egyforma) általában minden változatnál hengeres keresztetszetű alakba megy át. Valamennyi fejfatípus között az oszlopos fejfák bizonyos -- elsősorban alföldi és erdélyi-kalotaszegi -- változatai a legdíszesebbek. Főleg a Székelyföldön találunk olyan formákat, amelyek nagyon hasonlítanak az egykor elterjedt kapubálványokra.

Az 1944-ben hazánkba (Tolna és Baranya m.) letelepített bukovinai székelyek -- akik a mádэфalvi veszedelem (1763) óta gyakorlatilag megszakítás nélkül vándoroltak -- között még utolsó, bácskai otthonukban (ideiglenes) is szokás volt, hogy a kapufélfának, kapubálványnak kifarag(tat)ott cifra oszlopot fejfaként az elhunytak sírjára állították.

Somogyban is találkozhattunk oszlopos fejfákkal, ámbar -- amennyire megállapítható -- vidékünkön ritkább volt. Ahogy Somogyban, az országnak sok pontjára is beszivárgott, valószínűleg az állandó költözködések révén, ám a korábban kialakult, helyi fejfaformákat alapvetően sehol sem változtatta meg.

Sok-sok változata közül legismertebb a székelyföldi "kopjafa", amelyet több néprajzkutató máig a hódoltság korabeli, dzsidás, török katonai temetkezés átalakult hazai maradványának tart. (A magyarországi hódoltsági temetőök török halottainak sírhantjai mellé sírjelként dzsidát tűztek a földbe.) Régi forma, az biztos, hiszen oszlopszerű kopjafákra vonatkozó utalásokat a Székelyföldről már 16. századi írásos forrásainkban is találunk. E székely kopjafatípus díszítésmódja -- különlegesen karcsú voltával együtt -- leginkább a guzsalyak ornamentikáját juttatja eszünkbe. Legnagyobb részben csak mértani jellegű díszítményeket alkalmaztak készítőik. E fejfaformának sincsen "homloka", felirata. Jellegzetes elhelyezésük módja, amely egyben a temetkezés módját is világosan megmutatja: olyik sírhant végében hármat-ötöt is láthatunk egysorban, egymás mellé tűzve; általában két egyforma és azonos magasságú vagy formájú nincs közöttük. Valamennyi a család egy-egy tagjának fejfája: ahány egy hanton, annyian nyugszanak alatta. A férfiaké a magasabb, a cifrább, az asszonyoké az egyszerűbb. A legdíszesebbek a fiatal legényeké, ám ezek többnyire magányosan árválkodnak a hantokon. Alföldi temetőink egy részében (Monor, Alberti, Irsa, stb.) is találkozunk ezzel az egymás mellé vert kopjafa-jelenséggel, ahol ugyanúgy a több, egyűvé temetett megboldogultat jelölik, mint a Székelyföldön.

Az oszlopos fejfák csúcsa általában valamilyen virágmotívumban végződik; mintegy -- látványra is -- "megkoronázza" a fejfát. Végdíszítésként azonban nem ritka a szív, gömb vagy más nagyobb dísz sem.

Háromszékben -- ahol lábfát is használtak, s ezt nevezték kopjafának --, a sír fejéhez állított oszlopos fejfa neve: "gombfa", s általában gömbben is végződött.

Ugyancsak az oszlopos fejfák nagy családjába tartozik a déli Alföldön régi temetőkertekben ma sem ritka "turbános" vagy "gombosfa". Ahogyan nevük is jelzi, minden bizonnyal szoros összefüggés rejtőzik e fejfák formája és a török hódoltság magyarországi hatásai között. Annál is inkább, mert ugyane

változatok közé tartoznak ember alakú fejfáink is. Ezeket a legnagyobb számmal a Szilágysági hepe-hupáról ismerjük. Alakjuk szerint valamennyien stilizált emberi torzót utánoznak, amelynek van felismerhető feje, válla, nyaka valamint törzse. Itt-ott azzal is találkozhatunk, hogy a férfi halott antropomorf (embert utánzó) fejfája csúcsosan végződik "koronában" -- ahogy nevezik: "süveges fa". Ugyanitt az asszonyoké általában gömbben végződik felül; ezek neve "kontyos fa" (Tápé). Sok néprajzkutatót csábított ezekkel a fejfákkal kapcsolatban a feltételezés, hogy készítők az emberi arc kiformálására tettek velük (kis)plasztikai kísérletet, ám ezt a feltételezést eddig nem sikerült igazolni.

Táblás fejfa.

Deszkából kifűrészelt (sokszor gyalult) tábla. Legegyszerűbb -- díszített vagy díszítetlen -- formájában oszlopra, rönkre erősített deszkatábla, amelynek gyakran lehet kerete, vagy fedele is. Sok vidékünkön -- így a Dunántúl nagyrészen -- a fokozatosan terjedő (homok)kő síremlékek korai, széles, lapos formai utánzataként készültek, vagyis újabb eredetűek. Főleg kőben szegény vidékeinkre jellemzőek. Nagy általánosságban igen egyszerűen kimunkáltak, mégis akad közöttük fűrészeléssel pazarul díszített, előlapjának homloka táján karcolt, (mélyen)véselt, részben vagy egészben festett formája is. Mindenütt előfordultak változatai. Különösen a Dél-Dunántúlon bukkanhattunk olyan változataira, amelyek nagyon stilizált emberalakot utánoztak, mint egykor a deszkalap kerítések bizonyos típusai (ilyen kerítés látható ma is a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum zalalövői portáján). Hogy Somogyban sem volt ismeretlen, arról már az előző számban meggyőződhetünk (Iskolai Szemle, 1986/3. 71. o. jobb oldali fejfa), általános azonban nem volt minálunk.

A fából készített sírkeresztekkel külön itt nem foglalkozunk; igen messzire vezetne bennünket ezek változatainak megismerése is. Mindössze -- megintcsak -- a Székelyföld régi, templomok

körüli temetőkertjeiben elhelyezett keresztjeire utalunk e helyen, amelyek talán leginkább a nyugat-magyarországi útmenti fakeresztekre hasonlítanak leginkább, külsőre.

Ezek tehát egykori halottas kertjeink fa sírjeleinek legismertebb változatai, típusai. Néprajzi kutatásunk alig száz éve alatt több tízezer fejfát vizsgált meg, s e kutatások eredményeként alakította ki e tipológiát. Ám -- ahogy majd minden kategorizálással így van -- ezek a típusok sem jelentenek merev, variálhatatlan kategóriákat, mert, mint életünk megannyi jelensége, számolatlan változatban éltek, így rengeteg átmeneti formát ismerün közöttük.

Temetőkertjeink a mindennapjaiban is vallásos magyar parasztnép számára lényegében a "pokol tornácát" jelentették; ezen a helyen várakoztak az elhunytak atúlvilágra való átjutásra. Így a halottak kertjének az egyéni életben fontos szerepe volt. Ugyanolyan fontosság jutott azonban a temetőnek a közösség hétköznapi- és ünnepnapi életében is. A legidősebbek szinte naponta felkeresték: léleekben későbbi nyugvóhelyükön készültek fel túlvilági várakozásukra. Az elmélyedő fohászkodás, imádkozás közben azonban a közösség dolgait is megbeszélhették, ahogyan nem mulasztották el a régiekről való emlékezést sem. Hétköznapi közösségi összejövetlt is jelentett hát a halottaskert. Ünnepvé akkor lépett elő először, amikor maguk közül kísérték valakit az utolsó útra.

A temetés pedig, mint az emberi élet végső, nagy fordulója, közösségi összejöveteli alkalom volt. Esemény s élmény egyszerre. Nem csak egybeszólította a rokonokat és az ismerősöket, a játszótársakat, hanem -- a temetés alatt, előtt, de azt követően is -- ünneplést, játékot vagy eszem-iszomot is jelentett. A halotti tor azonban újabb keletű jövevény a magyar parasztság körében; minden bizonnyal a környező szláv népektől átvett szokás és hagyomány. Múlt század eleji forrásaink még arról tudósítanak, hogy a halott vacsoráztatása, vagy

a halottbúcsúztató ünnepség még a temetőben zajlott le.

Nyelvterületünk nagy részén a tornál jóval régebbi és általánosabban elterjedt szokás volt a halottas játék. A temetést utánzó, azt kifigurázó, vidám, obszcén (olykor egyenesen trágár) dramatikus népi színjátékainkat -- 17. századi forrásaink szerint -- a temetések alkalmával is gyakorolták. Zenés-táncos halottas játékokat adtak elő a halottas háznál, a kísérről menetben vagy a temetőben a férfiak, s -- mint a klasszikus görög színházban -- a női szerepeket is ők alakították. Előadták ezeket a játékokat a halottasházban, vagy siratáskor is, bizonyos vidékünkön pedig -- később, a századforduló körül -- a fonóban. Nagyalföld-szerte pedig egyenesen a lakodalomban játszottak halottas játékokat, s ezek igen-igen népszerűek voltak.

A halottas játékok szereplői általában: a halott, a pap, a kántor, a halott felesége és gyermekei, valamint sok helyen a csodadoktor. A játék lényegét a pap beszéde alkotja, amely egészen úgy építkezett, mint a templomi szentbeszéd, csak hogy obszcén, vaskos kifejezésekkel és célzásokkal teletűzdelt formában. A játék célja a halott feltámasztása volt. Erre a csodadoktor tett kísérleteket, miközben a halott felesége még obszcénül is viselkedett.

Más formában, hasonló tartalommal ugyanez a halottas játék a farsangi ünnepkörrel kapcsolatosan is elkőkerült népünknel, amikor a halottat vagy bábu, vagy bábunak öltöztetett személy képviselte, s a szokás, a jelképes -- égetéssel, elhantolással, vagyis temetéssel -- végződő szokás a tél temetésének ünnepe volt.

Niylvánvaló, hogy a halottak kertje a hagyományos paraszti közösség egyúvé tartozásának egyik kiemelkedően fontos színhelye, kifejeződése volt. Olyan hely, ahol a közösség eleit tisztelte s őrizte, ahol jelölt, vagy jeltelen sírok "lakóiról" nagymamák tanítgatták unokáikat igaz, s kevésbé igaz, valós-babonás történetekre, melyeket azután -- ahogy a tréfás

sírverseket, balladákat, meséiket -- a fiatalabbak közössége őrzött tovább a szájhagyományban, mint a szegény emberek közös kincsét.